

**ACTA
ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS
NOVA SERIES TOM. XXIII.**

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

REDIGIT - SZERKESZTI
ORBÁN SÁNDOR–V. RAISZ RÓZSA

SECTIO PHILOSOPHISTICA

TANULMÁNYOK
A FILOZÓFIA
KÖRÉBŐL

REDIGIT- SZERKESZTI
LOBOCZKY JÁNOS

EGER
1997

TARTALOM

Kassa Gabriella: Elmélkedés a filozófia státuszáról (Nietzsche után, szabadon)	7
Loboczky János: Gadamer és a hermeneutikai hagyomány megújítása	15
Thiel Katalin: A „lakozás” lényegéről (Reflexiók Heidegger néhány kései írásához)	29
Rózsa Erzsébet: Heller Ágnes antropológiája <i>A reneszánsz ember</i> című monográfiájában	41
Lendvai L. Ferenc: Magyarország a nyugati és a keleti kultúra között – Karácsony Sándor példája	63
Koncsos Ferenc: Megtanulni élni (Pánszófia és etika Komensky filozófiájában)	79
Földvári Sándor: Dohovics Basil – az első ruszin természet- filozófus	105

INHALT

Gabriella Kassa: Reflexionen über den Status der Philosophie (nach Nietzsche, frei).....	7
János Loboczky: Gadamer und die Erneuerung der hermeneutischen Tradition.....	15
Katalin Thiel: Über das Wesen des Wohnen - Reflexionen zu einigen späten Schriften von Heidegger.....	29
Erzsébet Rózsa: Die Philosophische Anthropologie von Ágnes Heller in ihrem Buch „Der Renaissancemensch“ ...	41
Ferenc L. Lendvai: Ungarn zwischen westlicher und östlicher Kultur - das Beispiel von Sándor Karácsony.....	63
Ferenc Koncsos: Leben erlernen (Pansophia und Ethik in der Philosophie von Komensky)	79
Sándor Földvári: Basilius Dohovitsch - der erste ruthenische Naturphilosoph.....	105

FÖLDVÁRI SÁNDOR

DOHOVICS BAZIL – AZ ELSŐ RUSZIN TERMÉSZETFILOZÓFUS*

Abstract: (*Basilius Dohovitsh's Philosophy of Nature*) The Subcarpathian, so-called Rusyn culture was not so developed in 18–19th centuries as the contemporary Hungarian or Ukrainian or Slovakian culture. That is because of the greek catholic clergy was the only establishment of the region. It is better and more exact to speak about the 'national movement in Subcarpathia' than to study the 'Subcarpathian enlightenment' which phenomenon had not existed. *Basilius Dohovitsh* was the first author in Subcarpathian Rus' who published his essays in field of a cosmological theory and astronomy in Hungarian in 20th years of the 19th century. He could not accept *Descartes's* cosmology and did not understand *Newton's* mathematical concept of the gravitation. *Dohovitsh* was a corresponding member of the *Hungarian Learned Society* (= the name of the Hungarian Academy of Sciences in that time) and he was one of the most important contributors of the *Hungarian Dictionary of Philosophy* (*Buda, 1834th*), too.

A magyar kultúrtörténetet is érintő kettős görög katolikus egyházi jubileumra került sor 1996-ban: az ungvári unió háromszázötvenedik, a munkácsi görög katolikus egyházmegye felállításának pedig kettőszázhuszonötödik évfordulójáról emlékezett meg az egyház-, ill.

* A szerző köszönetét fejezi ki az *Európa Intézet*nek, amiért budapesti kutatásait (1994. november 1.–december 31., valamint 1996. május 1.–31. között) ösztöndíjjal és helyszíni szállással segítette; a támogatott kutatás témája „*A ruszin, görög katolikus értelmiség nemzeti megújulása*” volt. – Köszönet illeti továbbá NIEDERHAUSER Emil akadémikust, nem csupán a jelen kézirat lektorálásáért, hanem a kutatómunka során több ízben nyújtott hasznos tanácsaiért.

a szélesebben értelmezett művelődéstörténet.¹ A Kárpátalján élő ruszinok (más terminussal kárpátukránok) számára a tizenharmadik és tizenkilencedik században a görög katolikus egyház jelentette szinte kizárólagosan az értelmiséget, sőt a mindennemű elitréteget is. Jóllehet a tudományos megállapítások helyességét (szerencsés esetben) nem az aktualitásuk adja, indokolt az egyháztörténet által különös figyelemre méltatott évfordulók kapcsán a magyar művelődéstörténetnek, illetve a kárpátisztikának is megtennie a maga értékelő (és a téma geopolitikai meghatározottságánál fogva újraértékelő) észrevételeit.²

Nem kívánunk a jelen dolgozat keretei között a kárpátaljai felvilágosodás kérdéskörének egészével foglalkozni, mivel ezt megtettük más fórumokon és orgánumban. Így a témakör teljes irodalmát sem itt tekintjük át, hanem utalunk említett munkáink vonatkozó irodalomszemlélő részeire és azok jegyzeteire.³ Nagyon röviden annyit elevenítünk fel a másutt részletezett gondolatainkból, hogy a kárpátaljai ruszin kultúrkörrel kapcsolatban (és nemcsak ezzel kapcsolatban!) meg kell különböztetnünk a 'felvilágosodás' és a 'nemzeti megújulás' fogalmát. Amíg a tizenharmadik században a munkácsi görög katolikus püspökség egyházszerzetének kiépülésével, főként *Bacsinszky András püspök (1772–1806)* működésének eredményeként létrejött és izmosodott a ruszin értelmiség, *amely tehát elsősorban a klérust jelenti*, szélesedett az alap- és középfokú oktatás, addig a kultúra felsőbb régióihoz tartozó filológiai, történettudományi és filozófiai munkák csak a tizenkilencedik század első harmadában jelennek meg.⁴ A tizenharmadik századot tehát egyértelműen a nemzeti megújulás korszakának, illetve ennek első periódusának foghatjuk fel – ám felvilágosodásról csak a cseh *Josef Dobrovský* hatására megszülető filológia, így *Lutskay Mihály Grammaticája*⁵ az ugyancsak *Lutskay* nevéhez köthető felvilágosodás-kori metodikával művelt történetírás,⁶ valamint a *Ioann Fogarassy*, *Ioann Csurgovics* és a dolgozatunk tárgyát képező *Bazil Dohovics* által reprezentált nemzedékkel kezdődően beszélhetünk. Igaz, *kanti értelemben* még ekkor sem. Ám ha teszünk annyi engedményt, hogy a racionalizmus, illetve a természetfilozófia mint olyan egyáltalán való jelentkezését (beleértve a pusztán reflektálást rájuk) elfogadjuk a felvilágosodás jelének, akkor véleményünk szerint a *Bacsinszky püspök* nevével *fémjelzett, nemzeti intelligencia megteremtését megalapozó korszakot mintegy előfeltételként tekintve, a rákövetkező nemzedék korát tekinthetjük a*

ruszin felvilágosodás korának. Amely természetesen így is megkésett és a környező népekéhez képest nem túl markáns formában köszönt be. A magyar szakirodalomban azonban UDVARI István *a ruszin felvilágosodás képviselőjeként aposztrofálja Bacscinszky András püspök működésének teljes korszakát*; UDVARI azt az álláspontot képviseli, hogy „... a püspök a ruszin felvilágosodás talán leghatásosabb képviselőjének tekinthető. Bacscinszky törekvései kapcsán is beigazolódva látjuk azt a tételt, hogy a felvilágosodást saját dialektikája előbb-utóbb nemzetivé teszi.”⁷ Jóllehet a „felvilágosodás dialektikája” kifejezés Max HORKHEIMERnek és Theodor W. ADORNONAK köszönhetően némiképpen kötött terminussá vált a filozófiatörténetben,⁸ a korszakkal foglalkozó „történeti és művelődéstörténeti tanulmányok” alcímmel kiadott kötet szerzője rendkívül nagy apparátussal sok új adattal járul hozzá a korszak ruszin kultúrájának jobb megismeréséhez. – Az ugyanakkor kemény tény marad, hogy a szóbanforgó korszakban a kárpátaljai ruszin szerzők tollából egyetlen természetfilozófiai munka sem született, az irodalmi termésben pedig egyetlen szerelmes verset sem találunk! Ez nem hipotézis, hanem tény, és tények ellen nem lehet argumentálni. Ruszin Dayka Gáborról vagy ruszin Ányos Pálról nem beszélhetünk. Ezért szerencsésebbnek tartjuk az olasz eszmetörténet magyar szakirodalmában főként SÁRKÖZY Péter és mások által is használt ‘előfelvilágosodás’ terminust.⁹ Ha azonban a ‘nemzeti megújulás’ és a ‘felvilágosodás’ között megfelelően disztinguálunk, és NIEDERHAUSER Emilnek a magyar történetírásban klasszikussá vált modelljét vesszük alapul, akkor az általunk fentebb vázolt, árnyaltabb megfogalmazáshoz jutunk.¹⁰ Mint jeleztük, a nemcsak terminológiai, de ennél mélyebb problémakörrel másutt foglalkoztunk részletesebben. Itt az érdekel bennünket, megjelenik-e egyáltalán bármiféle természetfilozófia a ruszin gondolkodóknál, és ha igen, mikor és milyen jellegű.

Jeleztük, hogy ebből a szempontból *Dohovics Bazil* munkássága érdemel figyelmet. Az ő írásaiból – a jelen dolgozat kereteire való tekintettel is – kozmológiai felfogását emelve ki, a nevezett szerző pályáját és többi művét igen röviden jellemezzük. Megjegyezve, hogy *a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta*¹¹, és a magyar filozófiai életben is helyet kapott, TOLDY Ferenc által is ilyen szempontból értékelt¹² *Dohovics* filozófiai munkáinak elemzése még fehér folt a magyar filozófiatörténetben. De ennél több. Legutóbb MISLEY Pál foglalkozott életművével,¹³ aki a reá vo-

natkozó irodalom címén *A magyar irodalomtörténet bibliográfiájához* utal bennünket, ám ott csak egyetlen tétel szerepel, és pedig TOLDY már említett, két kiadásban is megjelent méltatása.¹⁴ A latinul és magyarul is verselő, a *Philosophiai Műszótárban* is közreműködő *Dohovics* tehát sem a magyar irodalom-, sem a filozófiatörténet részéről nem kapott még kellő figyelmet.

Életrajzára vonatkozóan a már említett MISLEY-tanulmány adatait nem ismétljük meg. Kiegészítésül: a nagyváradi filozófiai osztályok szerepét még nem elemezte az irodalom. Figyelmet érdemel, hogy a már említett *Lutskay Mihály* is Nagyváradon végezte középfokú tanulmányait, illetve, hogy a 18–19. század fordulóján a munkácsi egyházmegye Nagyváradon tanult papnövendékeinek aránya magasabb, mint bármely más iskolavárosé! Ugyanekkor a nagyváradi életben soknemzetiségű, többkultúrájú szellemi pezsgés figyelhető meg.¹⁵ Figyelmet érdemel továbbá, hogy a teológiát Nagyszombaton, illetve Ungvárott végzi. A tizenharmadik század folyamán végig, és részben a tizenkilencedik első felében is Nagyszombaté a vezető szerep a munkácsi egyházmegye felsőbb értelmiségének a képzésében, beleértve az egyházi intelligenciát megteremtő püspököket *Bacsinszkyval* bezárólag. A nagyszombati teológia ezt a jelentőségét *Kollonich Lipót* esztergomi érseknek köszönhette.¹⁶ Akkor veszi át Bécs a vezető szerepet, amikor a *Mária Terézia* által 1774-ben felállított *Barbareum* növendékei a kárpátaljai szellemi élet meghatározó egyéniségeivé válnak.¹⁷ A nagyváradi és a nagyszombati tanulmányok tehát nem pusztán életrajzi adatok, hanem az első kárpátaljai ruszin természetfilozófus olyan szellemi indíttatását jelzik, amely a magyar akadémiai levelező tagsággal is elismert életműhöz vezetett.

Irodalmi munkássága jórészt kéziratban maradt fenn. Publikált versei között latin, magyar és ruszin nyelvűeket is találunk.¹⁸ A már említett *Lutskay*-féle *Grammatica* is tartalmaz egyet, mint ruszin népdalt.¹⁹ Figyelemre méltó, hogy filozófiai műveit részint latin, részint magyar nyelven írta. Utóbbi munkáit a *Tudományos Gyűjtemény*, illetve a *Felső-Magyarországi Minerva* jelentette meg. Vegyük szemügyre az itt publikált kozmológiai, illetve asztronómiai (árapály jelensége) munkáit.

„*A világ alkotmányáról egy lépéssel feljebb, mint Cartész és Newton*” címmel jelent meg a *Felsőmagyarországi Minervában* az az értekezés, amelynek alcíméül a szerző szükségesnek látta megjelölni: „*eredeti gondolat*”.²⁰ *Dohovics* azt veti *Descartes* szemére, hogyha

az égitestek mozgása valamely örvény következménye volna, akkor az örvény elindításához fel kell tételeznünk Isten teremtését. Ámde akkor az örvény felesleges, hiszen ha Istentől származik a kezdő mozgás, úgy Isten bármelyik pillanatban mindig újra fenntarthatja azt. Nem küszöbölte ki tehát *Descartes* Isten létét, márpedig a Természetet önmagából kell megértenünk – vallja a kárpátaljai görög katolikus plébános. A logikusnak induló értekezés *Newton* rendszerének teljes félreértésével folytatódik. *Dohovics* szóhasználatában az olyan központi égitest, amely körül más égitestek keringenek – a *székes*; ami pedig valami körül kering – a *drabant*. Mármost az a probléma lép fel szerinte, hogyha a *drabant* és a *székes* kölcsönösen vonzzák egymást, akkor a *drabant* nem keringene a székes körül, hanem egymásba esnének. Teljességgel érthetetlen e newtoni rendszerben – mondja *Dohovics* –, miért nem esik bele a Merkur Napba! *Mai szóhasználattal élve*: összekeveri a *sebességet* a *gyorsulással*. Az

$$\underline{\vec{F}} = m \underline{\vec{a}}$$

képlet értelmében az erő a gyorsulás irányába mutat, nem pedig a sebesség irányába. Hiszen *a mozgás megváltoztatásához (nem pedig fenntartásához!!)* van szükség erőre. Amint mai középiskolai fizikatanulmányainknak már a kezdetén tudjuk: minden test megtartja eredeti mozgásállapotát, amíg valamely erő mozgásának nagyságát, vagy irányát (!) meg nem változtatja. A bolygómozgás esetében tehát a tömegközéppont felé mutató erő irányába a keringő égitest gyorsulása mutat – nem pedig a sebessége. (Mai megfogalmazásban: tudjuk, hogy a gyorsulás és a sebesség egyaránt vektorok.) Ezzel e newtoni törvénnyel aligha találkozhatott *Dohovics*, aki a jelek szerint csak távoli hírből ismerte valamennyire – de felületesen – a newtoni rendszert. Annak matematikai alapjairól (nota bene: *Newton főművének* eredeti címe: *A Természet filozófiájának matematikai alapelvei!*) fogalma sem volt. Nem is szólva a tizenharmadik században erőteljesen fejlődő infinitezimális számításról, azaz mai kifejezéssel élve, a matematikai analízisről. Az 1820-as években már igazán illet tudnia egy természettudósnak, hogy (*mai jelölésekkel felírva*):

$$\underline{\vec{a}} = \frac{d\underline{\vec{v}}}{dt} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta \underline{\vec{v}}}{\Delta t}$$

tehát

$$\underline{\vec{F}} = m \frac{d\vec{v}}{dt} = m \underline{\vec{a}}$$

azaz a keringő drabant azért nem hull bele székesébe, mert *az erő irányába a gyorsulása mutat, nem pedig a sebessége*. Ehelyett milyen magyarázatot találunk *Dohovics*nál? *A gravitáció nála mint valami lelki vonzalom, égitestek közti szerelem jelenik meg*²¹.

„Én egy részről azt teszem fel, hogy a drabant oda-húz a székeshez, máshoz nem; és pedig magától húz, nem is vonatik általa, nem is vonja a székest kölcsönbe. Én hát cselekvő értelemben veszem az úgy nevezett nehézkedést (gravitas) és nálam annyit tész ez, mint oda törekedni, oda húzni, – arányozni = magától a székeshez. [...] Oda húzván a drabant, magátul indul székesé felé, s ezen indultánál fogva egybe is ragadna vele – mint vas a mágnessel, de a székes sebes forgásával egy keringő atmosphérát formál maga körül – Cartész örvényéhez hasonlót mellyben a székeshez indult drabant, arányának [sic!] félretörését (refractiót) szenvedvén, körüljárja a székes testét – hozzá nem férhetvén, és úgy osztán kereng, forog, alább kifejtteni, mely különösen.”

Igazat kell adnunk a szerzőnek: eredeti gondolat. Szórakoztatóan eredeti. Másfél évszázaddal *Newton* után. De legyünk igazságosak: a magyar gondolkodásban – ha a magyarul és latinul is író *Dohovics*ot a ruszinhoz soroljuk – szintén nem ment zökkenők nélkül a newtoni természettudomány megértése és elfogadása a XVIII. században. Legalábbis a nem elsősorban természettudománnyal foglalkozók, hanem a literátorok körében – bár alapkultúrájukhoz a newtoni rendszer ismeretének a század derekától már (olvasmányaik után) hozzá kellett volna tartoznia.²²

Dohovics ezt követően még egy dolgozatot közölt saját világmagyarázatáról, hasonlóan spekulatív módszerrel.²³ Megérdemli, hogy munkánk terjedelmi korlátainak ellenére is idézzünk ebből egy gondolatot, mivel *a kora (illetve a megelőző évszázad) természettudományával szemben tanúsított értetlensége ellenére, a kárpátaljai műveltség történetében most először üdvözölhetjük az immanens természetfelfogás, a racionális világmagyarázat jelentkezését*.²⁴

„Ha a Természetnek, és nem az Istennek tulajdonítjuk azt a foglalatosságot a világ alkotmányával, melly szerént a küszködések, antagoniák, törekedések, s különbféle változások után önként valahogy eszközöltetik ki az elrendelés [...], úgy meg kell adni a Természetnek, hogy az ő ‘s járatban foglalatoskodó munkássága organizálással megy végbe.”

A Természet belső rendje – már egyértelműen a felvilágosodás korának gondolkodójára vall! Igaz, hogy csak 1828-ban. Az is igaz, hogy a gravitációval mindvégig képtelen megbarátkozni, s egy későbbi dolgozatában, amely az árapály jelenségét hivatott magyarázni, ismét élesen bírálja a newtoni gravitáció-fogalmat. Kedvenc örvényelméletét veszi elő, és az égitestek forgása által „atmosphérájukban” keltett örvénnyel magyarázza a dagályt. A Hold örvénye belemerül a föld légterébe, és felkavarja a vizeket – állítja *Dohovics*.²⁵

Bár az előadott példák csak illusztráló jellegűek, és nem tértünk ki *Dohovics* társadalomfilozófiai nézeteire, a kárpátaljai felvilágosodás kérdéséhez már hozzászólhatunk. Amint a bevezetőben jeleztük, a felvilágosodás értelmezésére, és a tizennyolcadik századi kárpátaljai kultúra jellemzésére itt nem térünk ki. Pusztán annyit jegyzünk meg, hogy az 1848 előtti Kárpátalja **egyetlen (!) természetfilozófiával** is foglalkozó gondolkodója **Dohovics Bazil**. Bár később sem találunk sok filozófiával foglalkozó ruszin értelmiségit, valahol meg kell állapítanunk egy korszakhatárt. 1848-at célszerű kijelölnünk, hiszen nem tágítható a vizsgálódásunk a pozitív végtelen irányába, sőt még a huszadik századig sem – ha a *felvilágosodás hatását* keressük. (Bár igaz, hogy például a litván irodalomban éppenséggel a huszadik században jelenik meg Vincas Mykolaitis-Putinas *Oltárok árnyékában* c. regényében az a problematika, amely a francia irodalomban Diderot: *Apáca* c. regényével és ennek kortársaival már kissé előbb jelentkezett.²⁶)

Nem érthetünk egyet a TOLDYtól MISLEYig uralkodó véleménynyel, amely szerint az elszigeteltség lett volna az oka *Dohovics* korszerűtlen gondolkodásának, illetve a művei rendkívül kis arányú publikáltságának. Az okot a gondolkodó ruszin mivoltában találjuk meg: *minthogy ő az első természetfilozófus a kárpátaljai ruszin kultúrkörben, és gyakorló papként kötődik a ruszinsághoz, nem tud és nem akar a görög katolikus, kárpátaljai gondolkodási koordináta-rendszerből elszakadni*. Ami tehát ruszinként új gondolat, az magyaroként már meghaladott. Ez lehet a magyarázat a vázolt kozmológiára

is. Hiszen a *Bajza József* és *Czuczor Gergely* kortársaként és velük együtt kapott akadémiai levelező tagság, a *Philosophiai Műszótár* munkatársi felkérése nem jelent elszigeteltséget, sőt!²⁷ *Dohovicsnak választania* kellett: **vagy** oly mértékben távolodik el a ruszin klerikus intelligenciától, hogy saját etnikuma és hittestvérei már meg sem értik – és ez a szűkebb szülőföldtől való teljes elszakadással járna; **vagy** olyan módon gondolkodik, amelyet a szűkebb pátria szellemi élete is be tud fogadni, emelve így a ruszin kultúra színvonalát – ez pedig a korszerűtlenséget, a magyar szempontból félszázados, európai aspektusban pedig évszázados lemaradást jelenti. Ebben, a ruszin nemzetnevelőnek a ruszin kultúra retardáltságát, a nemcsak magyar, de a szlovák vagy az ukrán kultúrához képest is jelentős visszamaradottságát felvállaló nemes megalkuvásban kell megtalálnunk egy univerzális tehetség viszonylagos elkallódásának, értékéhez képest elfeledettségének okát. Ha nem kötődik a ruszinsághoz, feltehetőleg européer polihisztor lett volna.

JEGYZETEK:

1. FÖLDVÁRI Sándor: *Emlékkonferencia az Ungvári Unió 350. évfordulóján*. Theológiai Szle, 1996. 4. Uő.: *Ugyanarról*, Honismeret, 1996. 4.
2. Korszerű összefoglaló, amely a kárpátaljai görög katolikusok egyháztörténetét felölné, nincs. Máig aktuális HODINKA Antal: *A munkácsi görög katolikus egyházmegye története*, Bp. 1909. A szerző mai értékeléséhez: UDVARI István (szerk.): *Hodinka Antal Emlékkönyv*. Nyíregyháza, 1994. (A Hodinka Emlékkonferencia előadásai.) Klasszikus munka a keleti szláv görög katolikus egyházakról: PELESZ, Julian: *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom. I–II*. Wien–Würzburg, 1880–81.
3. FÖLDVÁRI Sándor: *A felvilágosodás fordulatának recepciója a kárpátaljai kultúrában*. In: DEBRECZENI Attila (szerk.): *Folytonosság vagy fordulat? A Felvilágosodás–konferencia előadásai*. Debrecen, 1996. 230–239. Csokonai Könyvtár. – FÖLDVÁRI Sándor: *Felvilágosodás és nemzeti megújulás a kárpátaljai ruszin kultúrában*. Magyar Filozófiai Szemle, 40. 1996. 1–3. 53–80.
4. MAGOCSI, Paul Robert: *The Language Question Among The Subcarpathian Rusyns*. Fairview, 1987². TICHÝ, František: *Josef*

- Dobrovský a Podkarpatská Rus.* In: *Josef Dobrovský. Sborník statí.* Praha, 1929. 332–343.
5. A Lutskay-irodalom eddigi legbővebb bibliográfiája, a Grammatica reprint kiadásával: ЛИЗАНЕЦ, Петро: *Основна література про Лучкаю.* In: УО (ed.): *Ммхайло Лучкай: Грамматика слов'яно-руська.* Київ [Kijev], 1989. 35–39. [Ukránul.]
 6. Legújabb elemzése: ДАНИЛЮК, Дмитро: *Ммхайло Лучкай – Патриарх Закарпатської Історіографії.* Ужгород [Uzsgorod], 1995. [Ukránul.] Csurgovics történetírói munkásságára: НЕДЗЕЛЬСКИЙ, Евгений: *Очерк карпаторусской литературы.* Ужгород [Uzsgorod], 1932. 95–96. [Oroszul.] Fogarassyra: MAGOCSY: *The Language...*, 1987². 6–8.
 7. UDVARI István: *Ruszinok a XVIII. században Történeti és művelődéstörténeti tanulmányok.* Nyíregyháza, 1994². 207–208.
 8. HORKHEIMER, Max – ADORNO, W. Theodor: *Dialektik der Aufklärung.* Amsterdam, 1947. [Sic!] Frankfurt am Main, 1969., 1984. – Magyar fordításban is hozzáférhető volt már jóval az általunk fentebb kritikával illetett munka előtt: HORKHEIMER, Max – ADORNO, Theodor W.: *A felvilágosodás dialektikája.* Bp. 1990. – Kiemeljük a jelzett filozófiai iskoláról magyarul is megjelent alapvető monográfiát: TAR Zoltán: *The Frankfurt School. The Critical Theories of Max Horkheimer and Theodor Adorno.* New York-London-Sydney, 1977. TAR Zoltán: *A frankfurti iskola. Max Horkheimer és Theodor W. Adorno kritikai elmélete.* Bp. 1986.
 9. Legújabban SÁRKÖZY Péter: *Katolikus előfelvilágosodás Itáliában és Magyarországon.* In: DEBRECZENI (szerk.): *Folytonosság vagy...*, 1996. 180–201. Korábbiakból: SÁRKÖZY Péter: *Róma szerepe a XVIII. századi magyar kulturális megújulásban.* In: SOMORJAI Ádám: – ZOMBORI István: *A katolikus egyház Magyarországon.* Bp. 1991. 115–127.
 10. NIEDERHAUSER Emil: *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában.* Bp. 1977. 132–143.
 11. *Vázlatok a Magyar Tudományos Akadémia felszázados történetéből (1831–1881).* Bp. 1881. 6.
 12. TOLDY Ferenc: *Dohovics Vazul.* Magyar Tudományos Akadémia Értesítője, 1850. 130–131. Ua. szöveg: UÓ: *Összegyűjtött munkái,* 5. Bp. 1872. 267–270.

13. [MISLEY Pál] Пал Мишлєї: *Васил Довхович (1783–1849)*. In: KIRÁLY, Péter (ed.): *Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848*. Bp. 1983. 355–358. [Ukránul.]
14. *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája, II*. Bp. 1975. 409.
15. BÁLINT István János (szerk.): *Boldog Várad*. Bp. 1991.
16. Kollonich Lipót egyházipolitikájáról máig klasszikus: MAURER, Joseph: *Kardinal Leopold Graf Kollonich, Primas von Ungarn*. Innsbruck, 1887. Görög katolikusokra: 265–266., 369–380. Ld. még: GYENIS András: *A nagyszombati egyetem nyomdája és az únió*. Bp. 1942. HODINKA Antal: *Papnövendékeink Nagyszombatban 1722-től 1760-ig*. Zоря–Најнал, 1. 1941. 1–2. 19–25.
17. PLÖCHL, Willibald Maria: *St. Barbara zu Wien. Die Geschichte der griechisch-katolische Kirche und Zentralpfarre St. Barbara. I–II*. Wien, 1975.
18. Бірчак, Володимир: *Літературні стремління Підкарпатської Русі*. Ужгород, 1937². 75–80.
19. *Заспивай мі, зрзуленько, ку...* In: LUTSKAY, Michael: *Grammatica Slavo-Ruthena...* Budae, 1830. 173. Vö.: TICHÝ, František: *Lidové písne v Luèkajové gramatice*. Науковий Збірник Товариства „Просвіта”, 7–8. 1931. 307–314.
20. Felső-Magyarországi Minerva, 1. 1825. 11. 451–459., uo. 2. 1826. 4. 667–675.
21. Felső-Magyarországi Minerva, 1. 1825. 11. 459.
22. VÖRÖS Imre: *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Bp. 1991. 27skk.
23. DOHOVICS Basilius: *Az egész Világ’ rende tudományosan előadva, a legujjabb Felfogások szerént. Tiszta eredeti munka*. Felső-Magyarországi Minerva, 3. 1827. 5. 1186–1207., uo. 4. 1828. 5. 1681–1695, 8. 1812–1823., 10. 1897–1908.
24. DOHOVICS: *Az egész Világ’ Rende...* 1827. 1193.
25. DOHOVICS Basilius: *Tenger duzzadás-tünetje*. Felső-Magyarországi Minerva, 6. 1830. 7. 47–64.
26. BOJTÁR, Endre: *The Enlightenment in East-European Literature*. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungariae*, 23. 375–379. Uő.: *Die Aufklärung in Osteuropa*. *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungariae*, 20. 1978. 3-4. Uő.: „Az ember fejlődő...” *A felvilágosodás és a romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban*. Bp. 1986.
27. *Philosophiai Műszótár*. Magyar Tudós Társaság, Buda, 1834.

A kötet szerzői

Földvári Sándor	Eötvös Loránd Tudományegyetem Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest
Kassa Gabriella	Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Filozófia Tanszék, Eger
Koncsos Ferenc	Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Filozófia Tanszék, Eger
Lendvai L. Ferenc	Miskolci Egyetem, Tudomány- és Társadalomfilozófiai Tanszék
Loboczky János	Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Filozófia Tanszék, Eger
Rózsa Erzsébet	Kossuth Lajos Tudományegyetem Filozófiai Intézet, Debrecen
Thiel Katalin	Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Filozófia Tanszék, Eger